

Освітні заклади Новомалина до Першої світової війни

Новомалин має давні освітні традиції. Його міський статус з кінця XVI ст., близькість до визначних просвітницьких центрів того часу – Острога та Дерманя, участь представників роду Сло-Малинських у церковно-громадських справах, дають можливість припускати про існування в Новомалині шкільного осередку, наприклад, при місцевій церкві, хоча документальних підтверджень цього поки що не виявлено. Та й місцеві священно- і церковнослужителі могли займатися навчанням дітей своїх парафіян, принаймні, в приватному порядку.

Перше писемне свідчення про наявність школи в Новомалині належить до першої третини XIX ст. Знаходимо його в статті «Nowomalin», поміщеній у т. VII визначної пам'ятки польської краєзнавчої літератури «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» (1886 р.), яка, хоч і не підписана, належить обізнаній у новомалинській давнині освіченій людині з Острозького повіту. Автор статті нагадує, що за життя Острозького повітового маршалка Станіслава Сосновського в його замку збиралася навколишня шляхетська інтелігенція. Власник замку, хоча сам літературною чи науковою діяльністю не займався, освіту цінував і любив оточувати себе освіченими і не чужими до літератури, науки і мистецтва людьми. Він відкрив у Новомалині школу для дітей службовців (офіціалістів), котрі належали до дрібної місцевої шляхти [1]. Якихось подробиць про статус, навчальний рівень, програму і викладачів цієї школи не повідомляється. Навчали в школі, звичайно, на польській мові, адже на цій мові в маєтностях Сосновського велося службове діловодство і бухгалтерський облік. Та й загалом на Правобережній Україні польська мова тривалий час після входження краю до Російської імперії залишалася мовою адміністрації, суду, шкільництва. Відомо, що 31 жовтня 1836 р. міністерство освіти Російської імперії заборонило навчання польською мовою у парафіяльних (прикостельних) школах західних губерній. Як свідчать документи, 29 вересня 1837 р. директорів училищ Волинської губернії було наказано розробити розпорядження про негайне припинення навчання польською мовою [2]. Невідомо, чи ці заборони поширилися на новомалинську школу Станіслава Сосновського, яка парафіяльного чи якого-небудь офіційного статусу не мала, залишаючись приватною справою власника села. Принаймні, автор статті у вже згаданому словнику пов'язує припинення діяльності цієї школи зі смертю її засновника (1854 р.), коли вона залишилася без

засобів на своє утримання, оскільки новий власник Новомалина Томаш-Оскар Сосновський, перебуваючи постійно в Римі і займаючись там мистецтвом скульптури, про дальшу долю батькової інституції не дбав. Однак Олександр Цинкаловський у краєзнавчому довіднику «Стара Волинь і Волинське Полісся» (стаття про Новомалин) пише, що «перед 1831 р. була там польська школа, заснована С. Сосновським» [3], тобто посередньо пов'язує припинення її діяльності з поразкою польського повстання 1831 р. і репресіями 1830-х рр. проти польського шкільництва, що трапилося задовго до переходу Новомалина у руки нового власника-скульптора. Як би там не було, можливості для існування легального польського шкільництва на Волині на той час надовго зникли. Влада імперії, ліквідувавши польське шкільництво в краї, замінювала його російським. Для місцевого українського населення це означало, що колонізація замінюється русифікацією.

У 1864 р., вже після падіння кріпосного права і поразки польського повстання проти самодержавства, постало питання про мережу шкіл для селянських дітей. За завданням попечителя київського навчального округу в Острозький та Кременецький повіти Волинської губернії був відряджений відомий волинський педагог та краєзнавець, викладач Житомирської чоловічої гімназії Лука Рафальський. Перед ним було поставлене завдання визначити центральні і найбільш населені пункти (села або містечка), в яких найдоцільніше було б відкрити народні училища для селянських дітей з навколишніх сіл. Відкриття шкіл у кожному селі чи парафії у складі кількох сіл влада тоді вважала нереальним з фінансових і кадрових причин. Вивчивши ситуацію на місці, поспілкувавшись з місцевими людьми, в т. ч. у Новомалині, який він відвідав під час своєї службової подорожі, Л. Рафальський підготував доповідну записку керівництву навчального округу, де вказав на гостру потребу в школах у всіх без винятку селах чи хоча б церковних парафіях, а не лише в центральних і найбільш заселених пунктах, оскільки селяни потребують навчатися грамоти повсюдно, а відпускати дітей вчитися у віддалені місця не мають змоги (особливо це стосувалося дівчаток). Засобами утримання народних шкіл Л. Рафальський запропонував пропінанційні (питтєві, або ж отримані від дозволу на реалізацію алкогольних напоїв) доходи сільських громад за умови їхньої на це добровільної згоди. Але у виданому невдовзі розпорядженні попечителя Київського навчального округу висновки і пропозиції Л. Рафальського враховані не були. Через брак коштів воно передбачало відкриття не більше п'ятнадцяти сільських шкіл на кожний повіт (у повіті зазвичай нараховували до 100 і навіть більше самостійних церковних парафій, не кажучи вже про кількість сіл з

приписними церквами або без храмів у них) [4]. У результаті Новомалин залишився поза створеною у 1860 рр. мережею сільських шкіл. Зате тепер ми маємо можливість читати опублікований у додатку до «Волинських єпархиальних ведомостей» за 1872 рік підготовлений трудівником-краєзнавцем Лукою Рафальським цінний опис села Новомалин, його пам'яток і природи, якими їх бачив автор у 1864 р. [5].

Лише у 1877 р. була відкрита Новомалинська церковнопарафіяльна школа при місцевій церкві Івана Богослова. Першим її завідувачем і викладачем Закону Божого був настоятель церкви священник Орест Палецький, його наступниками – священники Олексій Александрович, Іван Кондратський та Стефан Хотовицький. Школа спочатку розмістилася у будівлі колишнього Новомалинського волосного правління, закритого у зв'язку з включенням Новомалина до складу Кунівської волості. Тривалий час школа залишалася непомітною і нечисленною. За даними 1889 р., наведеними М. Теодоровичем, у ній було лише 15 учнів (і це при кількості лише православних парафіян обох статей 679 душ). За свою працю шкільний вчитель отримував 250 крб., священник-законовчитель – 50 крб. [6]. Діяльність останнього з керівництва школою на посаді її завідувача вважалася частиною священницьких і настоятельських обов'язків і не оплачувалася. Школа була однокласною, з дворічним, а згодом – трирічним терміном навчання.

В наступні роки кількість учнів у школі майже не зростала. У звіті Волинської єпархіальної училищної ради про школи церковнопарафіяльні і грамоти Волинської губернії за 1895-96 навчальний рік вказано, що в Новомалинській церковнопарафіяльній школі навчалось 16 хлопчиків і 5 дівчаток; загальна сума асигнувань на школу становить 152 крб., викладає в ній псаломщик Михайло Голоскевич з освітнім цензом випускника двокласного училища і жалуванням 30 крб. у рік; крім того, при школі є город [7].

Розквіт новомалинського шкільництва на початку ХХ ст. пов'язаний з іменем волинського православного священника, педагога та організатора шкільної справи у нашому краї Дмитра Іполитовича Писаржевського [8]. Син сільського священника з Новоград-Волинського повіту, він народився 4 жовтня (за новим стилем) 1874 р. У 1889 р. закінчив Житомирське духовне училище, у 1895 р. – Волинську духовну семінарію у Кременці. Після цього два роки вчителював у відомій на Волині Здовбицькій двокласній церковнопарафіяльній школі – першій сільській двокласній школі у тодішньому Острозькому повіті.

З 18 серпня 1897 р. Дмитро Писаржевський став парафіяльним священником села Новомалин і водночас, як тоді було прийнято, завідувачем

і законовчителем міської церковнопарафіяльної школи. Майже 12 років віддав Д. Писаржевський старовинному Новомалину. Не в останню чергу завдяки його енергії та організаторським здібностям Новомалинська школа за кілька років стала одним з найпомітніших сільських освітніх осередків Острозького повіту, територія якого у декілька разів перевищувала територію теперішнього однойменного району.

Серед її вчителів у 1897-1898 навчальному році був згаданий у звіті Волинського єпархіального спостережника церковнопарафіяльних шкіл священника Костянтина Левитського Михайло Публовський як такий, що «выделяется своим усердием, любовью и знанием дел» [9].

Під час своєї поїздки з метою огляду деяких парафій в Кременецькому, Старокостянтинівському, Заславському, Острозькому і Дубенському повітах 24 серпня 1901 р. Новомалинську школу відвідав єпископ Острозький, вікарій Волинської єпархії Серафим і відзначив її серед кращих шкіл Острозького і сусідніх повітів, які за останні роки «заметно развились, количество учащихся заметно увеличилось, хоры школьников отлично организованы и легко и бойко исполняют даже трудные нотные песнопения» [10].

У 1903 р. в Новомалині відкрився другий клас церковнопарафіяльної школи; з трирічної вона стала п'ятирічною. Це справді була помітна подія в освітньому житті краю, адже, згідно зі «Звітом про стан церковних шкіл Волинської єпархії в 1904-1905 навчальному році», підготовленому єпархіальним спостережником («наблюдателем») церковнопарафіяльних шкіл священником Йосифом Зиковим, у всій Волинській єпархії, що нараховувала близько 1200 парафій, було всього 18 двокласних шкіл, з них дві – в Острозькому повіті (Здовбицька і Новомалинська) [11].

Наведено на мові оригіналу опубліковане у тогочасному часописі «Волинские епархиальные ведомости» оголошення про початок роботи Новомалинської двокласної школи:

«С 1 сентября сего года, с разрешения Епархиального Училищного Начальства, в с. Новомалин, Острожского уезда (адрес: г. Острог), открывается двухклассная церковно-приходская школа с общежитием для учащихся. Желющие определить в оную своих детей, благоволят обратиться к о. заведывающему школой.

При означенной школе вакантны учительские места: старшего учителя (2 класса) с жалованием в 300 руб. и младшего (1 класса) с жалованьем в 240 руб. Квартиры при школе имеются. Для замещения должности старшего учителя требуется окончивший курс Духовной Семинарии – певец, младшим же учителем может быть правоспособное лицо с меньшим образованием, но обладающее педагогической опытностью и способное

к занятию должности псаломщика (если это окажется удобным), с рукоположением в сан диакона (если на это последует соизволение Его Пресвященства). Желательны оба певца, способные управлять хором. Лица, желающие занять означенные учительские места, благоволят подать прошения с приложением документов в Острожское уездное Отделение Епархиального Училищного Совета.

Заведующий школой, свящ. Димитрий Писаржевский» [12].

В освяченні і відкритті школи, не забули відзначити «Волынские епархиальные ведомости», особисто взяв участь найвищий представник царської адміністрації в повіті острозький повітовий поліцейський справник Іов Матвійович Голоскевич, який і надалі продовжував, пише часопис, «интересоваться её успехами, снабжает школу учебными пособиями и принял на себя звание попечителя школы» [13].

У 1904 р. посаду Острозького повітового спостережника церковно-парафіяльних шкіл обійняв священник Михайло Андрійович Тучемський (1872-1945) – волинський церковно-громадський діяч, педагог і краєзнавець, ініціатор створення в Острозі релігійно-просвітницького Братства імені князів Острозьких (1909 р.), реставрації замку князів Острозьких (1913-1914 рр.) і створення в місті історичного музею (24 серпня 1916 р.), його засновник і перший завідувач [14]. М. Тучемський часто відвідував Новомалин, постійно цікавився і безпосередньо займався його школою. У публікаціях острозького повітового спостережника не раз згадано Новомалин, його церкву, церковнопарафіяльну школу.

Ще один майбутній чільний діяч Братства імені князів Острозьких, котрий спільно з М. Тучемським як голова Братства та його Будівельної комісії здійснював справу реставрації Острозького замку – мировий посередник другої дільниці Острозького повіту Ілля Петрович Івашкевич, колишній педагог учительської семінарії, – неодноразово був членом екзаменаційної комісії на випускник іспитів у Новомалинській двокласній школі. Наведемо фрагмент зі службового подання І. П. Івашкевича на ім'я повітового спостережника церковних шкіл з оцінкою навчальної діяльності Новомалинської школи у 1904-1905 навчальному році: «Новомалинская двуклассная школа под руководством священника Писаржевского с участием его жены и благодаря трудам учителя достигла прекрасных результатов в довольно обширной программе двуклассной школы; хор производит чудное впечатление под аккомпанемент фисгармонии. Геометрия и физика, благодаря пособиям учебным и приборам, поставлены прекрасно, и лишь замечен изъян в слабом развитии знаний некоторых учеников и учениц по арифметике» [15].

В тому ж навчальному році епархіальний спостережник церковно-

парафіяльних шкіл священник Й. Зиков відзначив, що священник Д. Писаржевський серед законвчителів і завідувачів шкіл належить «к числу выдающихся по своему усердию лиц, в отчетному году много потрудившихся в деле преподавания Закона Божия или относившихся к нуждам школ с полным вниманием» [16]. Також і вчитель Новомалинської двокласної церковнопарафіяльної школи Іван Смаржевський був названий серед кращих вчителів Волинської єпархії.

Оцінюючи рівень знань учнів двокласних шкіл із Закону Божого («... не все из пройденного учениками двоклассных школ усвоено равномерно: знания по священной истории и катехизису тверды и устойчивы, по церковному уставу и особенно – церковной истории – слабее...»), Й. Зиков, як виняток, вказав і на Новомалинську школу, «где ответы учеников отличаются бойкостью, живостью и полной осмысленностью» [17]. В програму другого класу церковнопарафіяльних шкіл входили наступні предмети: Закон Божий (з повним Катехізисом), слов'янська мова, російська мова (етимологія і синтаксис), арифметика, церковна історія, церковний спів, російська історія, географія, основи геометрії і фізики. Особливу увагу шкільна програма звертала на спів і передбачала, що другий клас в повному складі має співати на храмових богослужіннях по нотах. Зрозуміло, що ні рідній українській мові і літературі, ні географії та історії України в навчальному закладі Російської імперії місця не могло бути.

А з 1 січня 1905 року з ініціативи о. Дмитра Писаржевського і з дозволу Єпархіальної Училищної Ради при другому класі Новомалинської школи відкривалося учительське відділення для підготовки вчителів для сільських шкіл грамоти. Випусники цього відділення мали змогу продовжити освіту у Волинській церковноучительській школі в пам'ять преподобного Федора, князя Острозького, що працювала в близькому від Новомалина селі Дермань. Тож в шкільну програму майбутніх працівників освіти були включені основи педагогіки і психології, дидактики, методики викладання окремих предметів, практичні заняття з молодшими учнями.

Восени 1907 р. в Новомалинській двокласній церковнопарафіяльній школі під керівництвом повітового спостережника священника Михайла Тучемського проходив один із з'їздів вчителів церковних шкіл Острозького повіту. Програма з'їзду включала винятково питання шкільного викладання та його методики, однак невдовзі з'їзд отримав і громадський резонанс у середовищі освітян, і про нього з'явилася публікація в єпархіальному часописі [18]. Після закінчення офіційної програми з'їзду М. Тучемський запропонував вчителям порушити питання, що їх хвилюють і їх безпосередньо стосуються. І хоча таких проблем було немало – вони стосувалися і складних умов побуту

сільського вчителства, і мізерної оплати його праці, і (чи не найбільш болісне питання) відсутності пенсійного забезпечення вчителів церковних шкіл – жоден із освітян, навіть сивочолі ветерани з непевним у матеріальному плані майбутнім, не наслідилися порушити ці питання. В кінці розмови М. Тучемський, ніби підштовхуючи на роздуми і дії, сказав: «Не падайте духом, бедные труженики, будущее ваше красно будет». Це спонукало одного із учасників з'їзду в Новомалині виступити на сторінках єпархіального друкованого органу із роздумами про долю сільського вчителства, а головне – щодо самоорганізування в цій справі шляхом створення емеритальної (пенсійної) каси вчителів церковнопарафіяльних шкіл Волинської єпархії, не чекаючи вирішення пенсійного питання на загальнодержавному рівні.

Завідувач Новомалинської школи священник Дмитро Писаржевський на з'їзді церковношкільних діячів Волині в Житомирі 16-21 червня 1908 р. очолював роботу однієї з п'яти комісій з'їзду з питань двокласних церковних шкіл [19].

Просвітницька праця новомалинських церковних педагогів не була обмежена лише шкільними стінами і навчальними програмами. Так, у звіті про діяльність Волинського відділу Імператорського Православного Палестинського Товариства за 1904-1905 роки відзначено Палестинські читання (про святині та історію Святої Землі), що їх в с. Новомалин при парафіяльному храмі і двокласній школі проводили священник Д. Писаржевський та вчителі І. Смаржевський, диякон В. Багінський, псаломщик Е. Давидюк. Було проведено вісім читань, кожне з яких відвідували від 100 до 300 селян, а всього за рік – майже 1600 осіб. Читання супроводжувалися співами церковного хору, роздаванням листівок з розповідями про Палестину і зображеннями її краєвидів та святинь [20].

18 травня 1906 р. в Новомалинській школі відбувся літературно-вокальний вечір [21]. А в різдвяні дні 1908-1909 навчального року в трьох школах Острозького повіту, в т. ч. у Новомалинській, були організовані шкільні свята з ялинками і літературно-вокальними вечорами. В програму свята входило читання дітьми віршів, виконання шкільним хором пісень і колядок, спільні дитячі ігри під керівництвом вчителів. Наприкінці свята діти отримали різдвяні подарунки [22]. Отож, традиція шкільних ялинок у наших краях започаткована була в Новомалині.

Гордістю Новомалинської школи і парафії став її хор. Церковний спів належав до головних шкільних предметів. Метою хору стало, як зазначалося у навчальній програмі, «ввести учащихся в действенное и разумное участие в церковном богослужении». Ось деякі відгуки про стан

викладання церковного співу в кращих школах Острозького повіту, серед яких була і Новомалинська: «В двухкласных школах поют песнопения святой Четырдесятницы, Пасхальные, воскресные, ирмосы, догматики, стихиры и обиходы» [23]; «Церковное пение во многих школах нашего уезда поставлено образцово и создано из учащихся чудные церковно-школьные хоры, которым под стать петь в городских соборах»; «Наши учителя – певцы пользуются особой любовью крестьян и получают поколенно даровой стол от общества» [24].

Тож не випадково Новомалинська двокласна церковнопарафіальна школа представляла Волинську єпархію на Всеросійській церковно-шкільній виставці, де були показані альбоми фотографічних знімків з Новомалина, письмові роботи учнів, альбоми зразків їх рукодільних робіт, історичний нарис школи, робочий щоденник її фундатора отця Дмитра Писаржевського, методичні розробки вчителів Івана Смержевського й Миколи Раденького [25].

А вже з січня 1909 р. Д. Писаржевський був переведений на посаду другого священика при Кременецькому соборі і призначений спостережником церковнопарафіальних шкіл Кременецького повіту, що, безумовно, було визнанням його педагогічних досягнень на шкільній новомалинській ниві. Школу в Ново малині очолив новий настоятель місцевого храму Івана Богослова Олександр Скоробадський, випускник Волинської духовної семінарії 1904 р.

Напередодні Першої світової війни державне і шкільне керівництво звертає увагу на фізичну і військову підготовку сільських школярів – майбутніх новобранців, які захищатимуть «Веру, Царя и Отечество». На початку 1911 р. повітовий спостережник церковних шкіл Острожчини священик М. Тучемський друкує статтю «Потешное солдатское ружье в сельской церковной школе на Волыни». Наведемо декілька фрагментів цієї статті, нагадавши, що згадано у ній острозького повітового поліцейського справника – за сумісництвом і попечителя Новомалинської школи з часу її реформування у двокласну (1903 р.).

«... Много у нас забот о развитии ума дитяти и мало – об укреплении его организма.

... Дети сельских церковных школ, при нищенстве материальном, остаются пока только за книгами, не испытывая радостей и забав потешного воинского строя.

Но свет не без добрых людей. Острожский уездный исправник Иов Матвеевич Голоскевич прислал в местное Отделение Училищного Совета 110 потешных солдатских ружей, красивого образца, изготовленных за свой счет, для рассылки по церковным школам уезда. Ружья эти, по мысли

жертвователя г. Голоскевича, должны служить в сельских захолустьях Острожского уезда образчиком изготовления на местах детских ружей для обучения школьников военному строю, пособием при подготовке сельской учащейся молодежи к предстоящей им воинской службе» [26].

Схваленням заслуг Новомалинської школи і її педагогів у вихованні вірних слуг «Церкви і Престолу» стала царська милість. 2 листопада 1913 року в своєму Лівадійському палаці Імператор Микола II «Высочайше соизволил на присвоение шести церковно-приходским школам Волынской епархии: Вилийской, Здолбицкой, Воробиевской, Бережнецкой, Нетишинской и Новомалинской, наименования каждой «Школа в память 300-летия Царствования Дома Романовых». Про імператорську волю було урочисто оголошено в сільському храмі Новомалина, відбувся хресний хід в шкільний будинок і відслужений подячний молебень, після якого проспіваний народний гімн «Боже, Царя храни» перед царськими портретами [27].

Коли друкувався звіт про цю подію, вчорашні новомалинські школярі – і вже не з дерев'яними рушницями – воювал і на фронтах Першої світової війни.

Література

1. Nowomalin // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich . – Т. VII. – Warszawa, 1886. – S. 264.
2. Шостак І. В. Участь римо-католицького луцько-житомирського духовенства у розвитку початкового шкільництва на Волині в першій половині XIX ст. // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2003-2004. – № 2-3. – С. 93-97.
3. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Т. II. – Вінніпег, 1986. – С. 147.
4. Земський Ю. С. Нереалізований проект створення народних шкіл на Остріжчині 60-70 роки XIX ст. // Матеріали V науково-краєзнавчої конференції «Острог на порозі 900-річчя». – Острог, 1994. – С. 50-53.
5. Рафальський Л. Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии, в 1864-65 году // Волынские епархиальные ведомости. – 1872. – Приложение к № 13-24.
6. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Т. II: Уезды Ровенский, Острожский и Дубенский. – Почаев, 1889. – С. 788.
7. Отчёт Волынского Епархиального Училищного Совета о школах церковно – приходских и грамоты Волынской губернии за 1895-1896 учебный год // Волынские епархиальные ведомости. – 1897. – №21. – часть официальная. – С. 486.
8. Манько М. Священик і педагог Дмитро Іполитович Писаржевський // Острозький краєзнавчий збірник. – Випуск 2. – Острог, 2007. – С.100-101.
9. Волынские епархиальные ведомости. – 1899. – №25. – часть официальная. – С. 609.

10. Михалевич В. Из церковно-школьной хроники // Волинские епархиальные ведомости. – 1901. – №35. – часть неофициальная. – С. 1102 - 1103.
11. Зыков И. Отчёт о состоянии церковных школ Волинской епархии в 1904-1905 учебном году // Волинские епархиальные ведомости. – 1906. – №9 и 10. – часть неофициальная. – С. 301-319.
12. К сведениям о.о. заведывающих и родителей учащихся в церковных школах Острожского уезда // Волинские епархиальные ведомости. – 1905. – №22. – часть официальная. – С. 409-410.
13. Михалевич В. Из церковно-школьной хроники // Волинские епархиальные ведомости. – 1905. – №26. – часть неофициальная. – С. 864.
14. Манько М. Михайло Тучемський (1872-1945) // Острожські просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С. 187-192.
15. Зыков И. Отчёт о состоянии церковных школ Волинской епархии в 1904-1905 учебном году // Волинские епархиальные ведомости. – 1906. – №11 и 12. – часть неофициальная. – С. 385.
16. Зыков И. Отчёт о состоянии церковных школ Волинской епархии в 1905-1906 учебном году // Волинские епархиальные ведомости. – 1907. – №9. – часть неофициальная. – С. 293.
17. Там же. – С. 298.
18. Приймак И. Г. Учитель! Не будь безпечным, не будучи забезпеченим // Волинские епархиальные ведомости. – 1908. – №25. – часть неофициальная. – С. 478-482.
19. Съезд церковно-школьных деятелей // Волинские епархиальные ведомости. – 1908. – №25. – часть неофициальная. – С. 483-486.
20. Отчёт о деятельности Волинского отдела Императорского Православного Палестинского Общества за 1904 – 5 год. // Волинские епархиальные ведомости. – 1905. – №25. – часть официальная. – С. 439-442.
21. Зыков И. Отчёт о состоянии церковных школ Волинской епархии в 1905 – 1906 учебном году // Волинские епархиальные ведомости. – 1907. – №9. – часть неофициальная. – С. 292.
22. Отчёт о церковно-приходских школах Волинской епархии за 1908 – 1909 год // Волинские епархиальные ведомости. – 1909. – №51 и 52. – часть неофициальная. – С. 1028.
23. Там же. – №50. – часть неофициальная. – С. 1009.
24. Тучемский М. Экспонаты на Всероссийскую церковно-школьную выставку от Острожского уезда // Волинские епархиальные ведомости. – 1909. – №15. – часть неофициальная. – С. 311.
25. Тучемский М. Следы и плоды двадцатипятилетнего существования церковных школ на Волини // Волинские епархиальные ведомости. – 1909. – №27. – часть неофициальная. – С. 561-562.
26. Тучемский М. Потешное солдатское ружье в сельской церковной школе на Волини // Волинские епархиальные ведомости. – 1911. – №36. – С.704-705.
27. Отчёт Волинского епархиального наблюдателя о состоянии церковных школ Волинской губернии в учебно-воспитательном отношении за 1913-1914 год. – Житомир, 1915. – С. 45.